

مدل مفهومی عرفانی شکر در دعای عرفه امام حسین (ع) مبتنی بر نظریه پردازی داده بنیاد

رضیه السادات کرماجانی*

سید حمید حسینی**

حامد پوررستمی***

چکیده

دعای عرفه به عنوان یکی از گنجینه‌های عرفانی و ادعیه مأثور، مناجات حضرت سیدالشهدا (ع) در صحرای عرفات است. شکرگزاری به عنوان یکی از مهم‌ترین عوامل رشد معنوی، روح حق‌شناسی را در برابر هر نعمتی احیا می‌کند. این پژوهش با هدف ارائه یک مدل رفتاری از گفت‌وگو عارفانه و عاشقانه دعای عرفه امام حسین (ع) در قالب شکرگزاری با استفاده از روش نظریه داده بنیاد و تحلیل کیفی و جمع‌آوری اطلاعات از منابع معتبر تاریخی، به‌ویژه تفسیر دعای علامه جعفری (ره) انجام شده است. یافته‌ها نشان داد که در دعای عرفه، مفهوم «شکر عرفانی» به معنای قدردانی آگاهانه، در ۳۵ فراز دعا تکرار شده است (۱۸ بار صریح، ۱۷ بار ضمنی)؛ این تکرار، بیانگر محور شکر عرفانی در این دعا و اهمیت آن، برای تقرب به خداوند است. نتایج حاکی از آن است که شکرگزاری در این دعا، نه تنها یک عمل فردی و عبادی، بلکه راهبردی جامع، برای دستیابی به کمال انسانی و تقرب به خداوند تلقی می‌شود. این مدل شامل مؤلفه‌های مهمی همچون توبه، رضا، ایمان، یقین، توکل، اخلاص، معرفت و توحید است که هریک به مرحله‌ای خاص در سلوک عرفانی اشاره دارد و با نگرشی هدایت‌گرانه، زمینه‌ساز تعالی روحی و اخلاقی افراد در بازتعریف و تبیین ارزش‌های انسان معاصر و مدلی کاربردی در زندگی روزمره افراد مورد استفاده قرار می‌گیرد.

کلیدواژه‌ها: امام حسین (ع)، دعای عرفه، شکر عرفانی، مدل مفهومی، نظریه داده بنیاد.

* دانشجوی دکتری گروه الهیات و معارف اسلامی، واحد همدان، دانشگاه آزاد اسلامی، همدان، ایران، ra.kermajani@iau.ac.ir

** استادیار گروه الهیات و معارف اسلامی علوم قرآن و حدیث، واحد همدان، دانشگاه آزاد اسلامی، همدان، ایران، نویسنده

مسئول، dr.hoseini@iau.ac.ir

*** دانشیار گروه شیعه‌شناسی دانشگاه تهران، دانشکدگان فارابی، purrostami@ut.ac.ir

۱. مقدمه

در تعالیم اسلام، دعا نه تنها وسیله‌ای برای نیایش و ارتباط با خداوند است، بلکه یکی از مهم‌ترین ابزارهای تربیت دینی و معرفتی محسوب می‌شود. از منظر قرآن، روایات و عرفان اسلامی، دعا «جوهره عبادت» و «سلاح مؤمن» معرفی شده است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۲۶۸) که باطن انسان را به سوی کمال و تقرب الهی سوق می‌دهد. یکی از متون برجسته در این زمینه، دعای عرفه امام حسین (ع) است که سرشار از مفاهیم عرفانی، اخلاقی و اعتقادی است و در میان آن‌ها، «شکر» جایگاهی محوری دارد. دعای عرفه، بیانی عاشقانه و عارفانه از ارتباط بنده با خالق خویش است. امام حسین (ع) در این دعا، با یادآوری نعمت‌های بی‌پایان الهی، انسان را به سلوک عرفانی مبتنی بر معرفت و شکر فرامی‌خواند. شکر در این دعا، صرفاً یک واکنش عاطفی نیست، بلکه جلوه‌ای از خودشناسی، عبودیت و سیر به سوی کمال است. مضامین دعای عرفه، عبودیت را نهایت اوج تکامل روح انسان و قرب او به سوی خداوند می‌داند. توجه به این مفاهیم، جویندگان تقرب و وصال الهی را به مقصد خود هدایت می‌کند و اهل عرفان را با درجات مختلف معارف الهی آشنا می‌سازد (زمردیان، ۱۳۸۷: ۴). این مفهوم، با نگرشی عرفانی، انسان را به مرحله‌ای از درک و شهود می‌رساند که در آن، شکرگزاری تبدیل به سبک زندگی و سلوک معنوی و مدل رفتاری می‌شود. با توجه به غنای محتوایی این دعا، پژوهش حاضر در پی آن است که با رویکرد نظریه‌پردازی داده‌بنیاد (Grounded Theory)، به بازخوانی مفهوم «شکر عرفانی» در دعای عرفه بپردازد. این رویکرد کیفی، از طریق مراحل کدگذاری باز، محوری و انتخابی، امکان استخراج نظام مند مفاهیم، مؤلفه‌ها و روابط میان آن‌ها را فراهم می‌سازد. در این فرایند، به آثار معاصر مانند نیایش / امام حسین (ع) در صحرائی عرفات (جعفری، ۱۳۹۲) استناد شده است. پرسش اصلی تحقیق آن است که چگونه می‌توان براساس گفتمان عرفانی و عاشقانه دعای عرفه، مفهومی جامع از شکر عرفانی ترسیم کرد که در قالب آن، مدلی رفتاری از انسان متعالی ارائه شود.

۱-۱. پیشینه پژوهش

کهن‌ترین اثری که حاوی دعای عرفه است اقبال بالاعمال الحسنة فیما یعمل مرة فی السنة (ابن طاووس، ۱۴۱۹ق: ۶۵۱) است. گذشته از آن، علامه محمدتقی جعفری (ره) در مقدمه تفسیرش بر دعای عرفه بیان می‌دارند: «علی‌رغم عدم یقین محدثین بزرگوار به سند دعای عرفه، محتوای این دعای شریف مطابق با اصل معروف "دلالت‌ه تغنی عن سنده" به قدری با عظمت و مطابق اصول است که از سند بی‌نیاز است و چنین محتوای بلندی در حکمت و عرفان جز از زبان انبیای عظام و ائمه معصومین (ع) نمی‌تواند صادر شده باشد» (جعفری، ۱۳۹۲: ۲۹). مرتبط‌ترین اثر به پژوهش حاضر مقاله «جلوه شکر در دعای عرفه» (رضوانی‌پور، ۱۳۹۱) است که پس از تعریف لغوی و اصطلاحی شکر، به بررسی رابطه شکر با حمد و تبیین ضرورت و فضیلت شکر و عجز انسان از ادای شکر واقعی خداوند پرداخته است. مقاله‌ای دیگر با عنوان «تحلیل مضمون شکر در دعای امام حسین (ع)» (مصطفایی و همکاران، ۱۴۰۲)، ضمن بررسی مضامین حمد و شکر خداوند در فرازهای دعای عرفه با روش تحلیل مضمون، سازمان‌دهی سه مضمون نعمت‌شناسی و چرایی حمد و شکر را استخراج می‌کند. نوآوری پژوهش حاضر نسبت به پژوهش مذکور در روش آن است که مدل مفهومی با رویکرد نظریه پردازی داده‌بنیاد است. حسن پژوهش‌های روشمندی، مانند نظریه پردازی داده‌بنیاد این است که تمام مضامین فرازهای شکر، تفکیک شده و موضوعی، مورد مذاقه قرار می‌گیرد و برای مخاطب روشن می‌گردد و دیگر اینکه زمان کمتری از مخاطب می‌گیرد و شکر را از جهت ارزش‌های انسانی مورد نظر قرار می‌دهد. در مقاله‌ای دیگر با عنوان «تحلیل محتوای دعای عرفه منسوب به امام حسین (ع)» (اخوان‌مقدم و حبیب‌پور، ۱۳۹۶) به صورت کلی، مضامین دعای عرفه را در ابعاد خداشناسی، انسان‌شناسی و معادشناسی بررسی شده است؛ محور اصلی در این مقاله، محور خداشناسی، توجه به افعال خداوند، آن‌هم به‌ویژه انعام‌بخشی خداوند به انسان مورد بحث قرار داده که حدود ۱۲۰ مورد از ۱۶۰ مورد مضمون، درباره خداشناسی و ذکر نعمت‌ها بوده، اما بحثی درباره شکر مطرح نشده است. شایان ذکر

است اگرچه درباره مدل مفهومی شکر در دعای عرفه، پژوهشی مستقل انجام نشده، تحقیق درباره شکر به عنوان یک مدل مستقل و بنیادین در آیات و روایات دارای پیشینه است که پژوهشگران از زوایای مختلف به آن پرداخته‌اند؛ از جمله مقاله «حوزه معنایی شکر در قرآن کریم» (مصلائی پور و همکاران، ۱۳۹۳). پژوهش حاضر بر آن است که به تبیین مفهوم شکر عرفانی در دعای عرفه با نظریه پردازی داده بنیاد بپردازد که در هیچ کتاب و مقاله‌ای به صورت کلی کار نشده است. مقالات فقط اشاراتی به اصل موضوع دارند و به علت محدود بودن حجم مطالب آن‌ها در همه حیطه‌های موضوع اشراف نداشته و هر کدام به بخشی از موضوع پرداخته‌اند. با توجه به فقدان مدلی جامع از شکر عرفانی در ادبیات موجود، پژوهش حاضر با رویکرد نظریه پردازی داده بنیاد انجام شده و نوآوری آن در سه محور اصلی قابل طرح است: نخست، ارائه مدل مفهومی شکر عرفانی در دعای عرفه امام حسین (ع)؛ دوم، به کارگیری رویکرد نظریه پردازی داده بنیاد در تحلیل متون عرفانی؛ سوم، تبیین ساختارمند شکر به مثابه نظامی معرفتی و سلوکی در بستر دعا که به آن پرداخته خواهد شد.

۲. مبانی نظری پژوهش

دعا: واژه‌ای عربی است که در معنای لغوی به مفاهیمی چون فراخواندن، خواستن، صدا زدن، دعوت کردن و جلب توجه چیزی یا کسی به سوی خود از طریق کلام اشاره دارد (ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۲: ۲۷۹). در معنای بنیادین، دعا بر توجه و تمرکز فرد دعاکننده (داعی) بر مخاطب دعا (مدعو) دلالت می‌کند (حسینی امین و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۲۲). اما در اصطلاح شرعی، دعا به معنای برقراری ارتباط با خداوند به منظور درخواست نیازها و حل مشکلات انجام می‌شود یا ممکن است بدون هدف خاصی صورت گیرد (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱: ۲۵۷).

عرفه: این واژه از ماده «عَرَفَ» و «عَرَفَ» اخص از «عَلِمَ» و به معنای ادراک و شناختن چیزی با تفکر و تدبر در آثار است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۳۳۱). نام عرفه ریشه در سرزمین عرفات دارد. براساس گفته‌ها این مکان به دلیل ویژگی مشخص و

شناخته شده‌اش، عرفات نامیده شده است. بنابراین دعای عرفه، دعایی است که در این سرزمین معروف توسط حضرت سیدالشهدا (ع) قرائت شده است.

واژه «عرفان» از مصدر «عرف» به معنای شناختن گرفته شده است (ر.ک: فراهیدی، ۱۴۱۰ق، ج ۲: ۱۲۱). برخی آن را به معنای سکون و آرامش می‌دانند (ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۴: ۲۸۱). در اصطلاح، علمی از علوم الهی و روشی است که موضوع شناخت آن، حق تعالی و اسما و صفات اوست (سجادی، ۱۳۷۵: ۵۷۷؛ سعیدی، ۱۳۷۸: ۶۴۱).

شکر عرفانی: واژه «شکر» به معنای تصور نعمت و اظهار آن است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۴۶۱). بنابراین شکر در جایی مطرح است که نعمتی در میان باشد، اما اظهار نعمت، زمانی منجر به شکر حقیقی می‌شود که رضایت مُنعم را مد نظر داشته باشد (عسکری، ۱۴۱۲ق: ۳۹). عرفا شکر را نعمتی از جانب خدا می‌دانند که مانند هر نعمت دیگری باید شکر آن به جا آورده شود، آگاهی به عجز و ناتوانی در ادای شکر الهی، خود شکر دیگری است (قشیری، ۱۳۸۵: ۱۷۴). شکر عرفانی، اظهار نعمتِ نعمت‌دهنده یا قدردانی از عالی به واسطه قلب، زبان و سایر اعضاست (خمینی، ۱۳۹۴: ۳۴۵). شکر در عرفان تعظیم و بزرگداشت مُنعم است، اما این تعظیم باید همچون حائل و مانعی او را از معصیت و نافرمانی مُنعم بازدارد (ابن عربی، ۱۳۹۶، ج ۲: ۲۰۲). وقتی انسان به درک تجلی حق در خویش برسد، آنچه از او نمایان می‌شود، شکر است.

۳. مواد و روش‌ها

پژوهش حاضر به روش گراند تئوری یا «نظریه‌پردازی داده بنیاد» طراحی و اجرا شده است. نظریه‌پردازی داده بنیاد یک روش پژوهشی اکتشافی است که به محقق این امکان را می‌دهد تا در شرایطی که دسترسی به نظریه‌های تبیین‌کننده پدیده مورد مطالعه محدود است، به جای تکیه بر نظریه‌های موجود به استخراج یک نظریه جدید براساس داده‌های جمع‌آوری شده اقدام کند (منصوریان، ۱۳۸۶، ج ۳: ۹).

۳-۱. نمونه‌گیری نظری

فرایند گردآوری در داده‌ها در نظریه‌پردازی داده بنیاد با هدف تولید نظریه صورت می‌پذیرد. در این رویکرد، تحلیلگر با تکیه بر داده‌های اولیه، اقدام به جمع‌آوری،

کدگذاری و تحلیل آن‌ها می‌نماید، سپس براساس نتایج حاصل از تحلیل‌های پیشین تعیین می‌کند که برای توسعه و تقویت نظریه در حال شکل‌گیری چه نوع داده‌هایی مورد نیاز است (دانایی‌فرد و همکاران، ۱۳۹۱: ۷۹). یک اصل راهنما در نظریه پردازی داده‌بنیاد، ادامه گردآوری داده‌ها تا زمان اشباع آن‌هاست؛ به این مرحله «اشباع نظری» گفته می‌شود (استراوس و کوربین، ۱۳۹۰: ۲۳۰).

۲-۳. کدگذاری باز

کدگذاری باز، فرایندی است که در آن برچسب‌های مفهومی بر داده‌ها اضافه می‌شوند. این برچسب‌ها که به عنوان کدهای اولیه شناخته می‌شوند، در مرحله بعد با کدهای دیگر گروه‌بندی می‌شوند. بر این اساس، هدف اصلی از این فرایند، تولید یک نظریه مبتنی بر کدهای گروه‌بندی شده است. نقش کدهای باز در بیرون کدگذاری، معیار مقایسه بین وقایع و کنش‌ها و واکنش‌هاست. این مقایسه به شناسایی و بیرون کشیدن مطلب اصلی کمک می‌کند (Urquhartm, 2013: 23). پژوهشگر برای شناسایی تفاوت‌ها و شباهت‌های میان وقایع و کنش‌ها و واکنش‌ها برچسب‌هایی را مد نظر قرار می‌دهد و به کار می‌برد (Liamputtong & Ezzy, 2005: 268).

۳-۳. کدگذاری محوری

کدگذاری محوری مشابه کدگذاری باز از طریق مقایسه‌ها و طرح پرسش‌ها انجام می‌شود. با این حال، تمرکز بر روی کشف روابط و ارتباط میان مقولات است (استراوس و کوربین، ۱۳۹۰: ۱۱۶-۱۱۷). در این مرحله با استفاده از یک الگوی بصری و سازمان‌دهی شده، نظریه خود را ارائه می‌دهند (دانایی‌فرد و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۲۳). در مدل پارادایمی، یک ساختار صوری ارائه می‌شود که در آن، مفاهیم اصلی حول یک مفهوم مرکزی سازمان‌دهی می‌گردد و روابط بین این مفاهیم به صورت تصویری نمایش داده می‌شود. این مدل، روابط بین عناصر مختلف یک سیستم یا پدیده را به صورت منظم و قابل فهم نشان می‌دهد (محمدپور، ۱۳۹۲: ۳۲۹). راهبردها، مجموعه اقدامات هدفمند

و برنامه‌ریزی شده‌ای هستند که در پاسخ به این شرایط و با هدف مدیریت و کنترل آن‌ها اتخاذ می‌شوند (فراستخواه، ۱۳۹۵: ۱۰۰).

۴-۳. کدگذاری گزینشی

در ادامه فرایند پژوهش، محقق باید با ایجاد یک ساختار مفهومی، طبقه‌بندی‌های متنوعی را که تاکنون مشخص کرده است، به یکدیگر مرتبط نماید. هسته مرکزی این ساختار می‌تواند یکی از مقولات پیشین باشد یا یک مفهوم کلی‌تر که تمامی مقولات را در بر گیرد (استراوس و کوربین، ۱۳۹۰: ۱۶۸).

۵-۳. یادداشت

یادداشت‌نویسی به‌عنوان پل ارتباطی میان مرحله کدگذاری و تدوین نخستین طرح تحلیلی عمل می‌کند. این فرایند خلاقانه، محقق را به‌سوی کشف الگوهای جدید و تعمیق تحلیل داده‌ها سوق می‌دهد. در واقع، یادداشت‌ها به‌عنوان یادآوری ذهنی محقق، وی را در جهت کاوش بیشتر در داده‌ها و اصلاح کدهای موجود کمک می‌کند (Charmaz, 2000: 517). داده‌ها را جمع‌آوری، کدگذاری و تحلیل (Holton, 2007: 281). همچنین به بررسی دقیق و علمی روابط بین دسته‌ها (مقوله‌ها) و ویژگی‌هایشان می‌پردازد و چگونگی پیوند و انسجام بین آن‌ها را با دسته‌های دیگر تبیین می‌کند.

۶-۳. نگارش و تدوین نظریه

نظریه‌پردازان داده‌بنیاد، نظریه خود را به سه شکل مختلف ارائه می‌دهند که یکی از آن‌ها الگوی کدگذاری است. این الگو شامل مجموعه‌ای از گزاره‌ها یا فرضیه‌های متنی است که روابط بین مفاهیم استخراج‌شده از داده‌ها را نشان می‌دهد (دانایی‌فرد و همکاران، ۱۳۹۱: ۲۱).

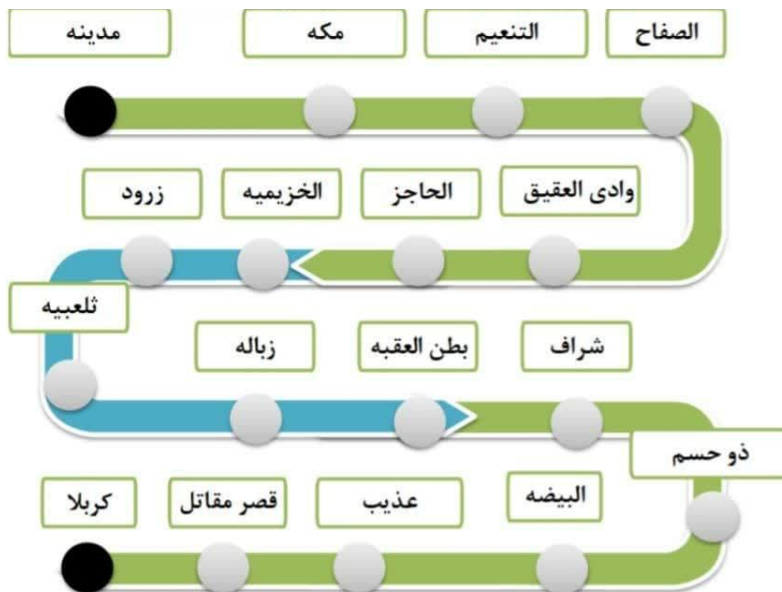
۴. کاربست نظریه‌پردازی داده‌بنیاد در تحلیل بیانات سیدالشهدا (ع) در

دعای عرفه

در این پژوهش، محقق با هدف افزایش اعتبار یافته‌ها، ابتدا به بررسی جامع منابع موجود در حوزه مورد مطالعه پرداخته است. با توجه به اهمیت منابع دسته‌اول، محقق منابعی را

که از سوی متخصصان حوزه به عنوان منابع اصلی شناخته شده‌اند، به دقت بررسی نموده و ضمن مد نظر قرار دادن گزینش دعای عرفه امام حسین(ع)، داده‌های پژوهش را به روش کتابخانه‌ای گردآوری کرده است. افزون بر آن، از منابعی که به لحاظ تألیفی در این حوزه اهمیت دارند، بهره برده که قابل مشاهده است (جعفری، ۱۳۹۲).

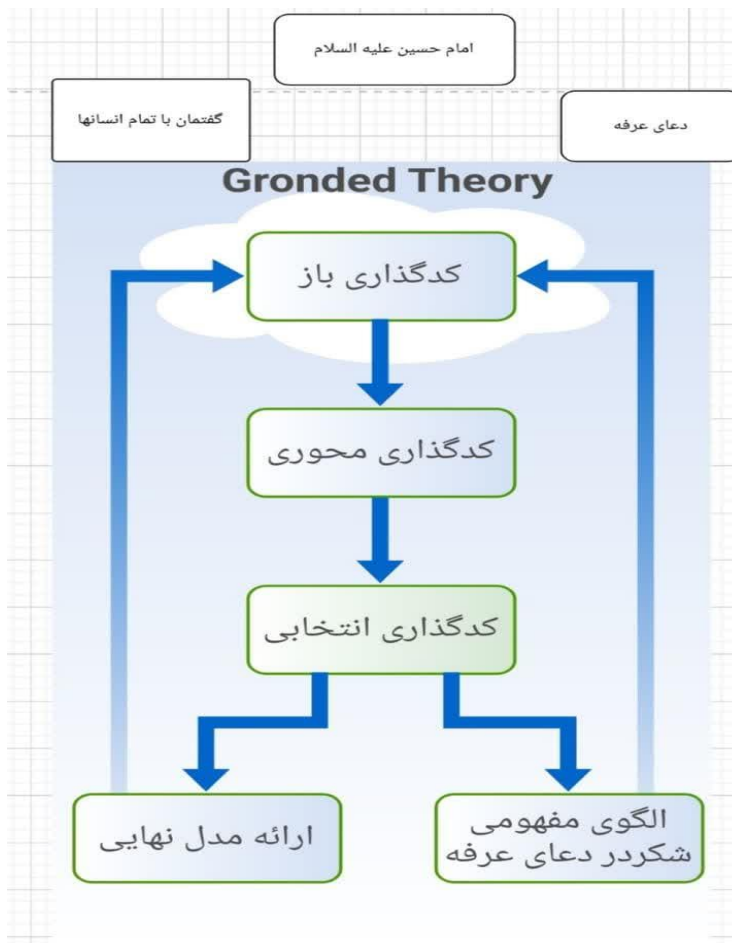
در این پژوهش، داده‌ها مربوط است به گفتار حضرت اباعبدالله(ع) که در دعای عرفه به نحو شکرگزاری بیان شده و جلوه عبودیت یک انسان متعالی رشدیافته را ترسیم می‌نماید. آنچه از مقاتل دسته‌اول به دست آمده و مورد تحلیل قرار گرفته، آغاز حرکت حسینی در سال ۶۱ هجری است. تاریخ حرکت امام(ع) از مدینه از ۲۸ رجب سال ۶۰ هجری تا شهادت ایشان، یعنی ۱۰ محرم سال ۶۱ هجری در کربلا می‌باشد. حضرت سیدالشهدا(ع) در سال ۵۷ هجری قمری، چهار سال قبل از شهادتشان، در نقطه‌ای از عرفات نزدیک به جبل‌الرحمه، دعای معروف عرفه را قرائت کردند. این دعا در منابع معتبر روایی و دعایی از جمله *ادب‌القبائل* (ابن طاووس، ۱۴۱۹ق: ۶۵۱)، *مصابح الزائر* (۱۴۱۷ق: ۳۵۱)، *بحار الانوار* (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۹۸: ۲۲۵) و در کلیات *مفاتیح الجنان* نقل شده است.

۵. نقشه مفهومی شکر عرفانی در دعای عرفه

شکر عرفانی در دعای عرفه امام حسین (ع) به عنوان مفهومی کلیدی، با مؤلفه های سلوک عرفانی ارتباط عمیقی دارد. این مؤلفه ها شامل توبه، رضا، ایمان، یقین، توکل، اخلاص، معرفت و توحید هستند که هریک به عنوان مراحل یا ابعادی از شکرگزاری، نقشی اساسی در تقرب به خداوند و دستیابی به کمال انسانی ایفا می کنند. توبه به عنوان نخستین گام برای پاک سازی روح از آلودگی ها، زمینه ساز شکرگزاری حقیقی است. رضا به معنای تسلیم به قضای الهی، شکر را از محدوده نعمت های محسوس به پذیرش همه شرایط زندگی گسترش می دهد. ایمان، پایه ای برای درک نعمت ها با قلب و روح است، درحالی که یقین با اطمینان کامل به خداوند، شکر را به سطحی عمیق تر می رساند. توکل با واگذاری امور به خداوند، شکر را از وابستگی به خود، به وابستگی کامل به خدا ارتقا می دهد. اخلاص با خالص سازی نیت، شکر را از ریا و خودنمایی پاک می کند. معرفت با شناخت عمیق خداوند، شکر را از کلی گویی به آگاهی دقیق تبدیل می کند و توحید به عنوان اوج سلوک عرفانی، شکر را به بالاترین سطح وحدت با خدا می رساند. این مؤلفه ها در تعامل با یکدیگر، شکرگزاری را از یک عمل فردی به راهبردی جامع برای تقرب به خداوند تبدیل می کنند. شکر عرفانی در دعای عرفه، فرایندی پویا و چندبعدی است که با توبه آغاز می شود، با رضا و ایمان تقویت می یابد، با یقین و توکل به اوج می رسد و با اخلاص، معرفت و توحید به کمال می رسد. این مدل مفهومی می تواند به عنوان راهنمای عملی برای زندگی معنوی و اخلاقی انسان ها مورد استفاده قرار گیرد. از آنجاکه موضوع این مقاله شکر در دعای عرفه است، مبنای این تعاریف در فرازهایی از آن آمده است؛ از جمله: فراز مربوط به عجز از شکر نعمت ها: «إِلَهِي أَنْتَ الَّذِي أُخْصِيتَ نِعْمَكَ فَلَمْ أَقْدِرْ عَلَى إِحْصَائِهَا، وَ شَكَرْتُ بَعْضَهَا فَلَمْ أَبْلُغْ شُكْرَهَا، وَ أَدَيْتُ طَاعَتَكَ فَلَمْ أَوْفَّ حَقَّهَا...»؛ فراز مربوط به درخواست کمالات معنوی: «اللَّهُمَّ اجْعَلِ الْغِنَى فِي نَفْسِي، وَ الْيَقِينَ فِي قَلْبِي، وَ الْإِخْلَاصَ فِي عَمَلِي، وَ النُّورَ فِي بَصَرِي، وَ الْبَصِيرَةَ فِي دِينِي...»؛ فراز مربوط به شکرگزاری و اعتراف به ناتوانی: «فَكَيْفَ لِي بِتَحْصِيلِ الشُّكْرِ، وَ شُكْرِي إِيَّاكَ

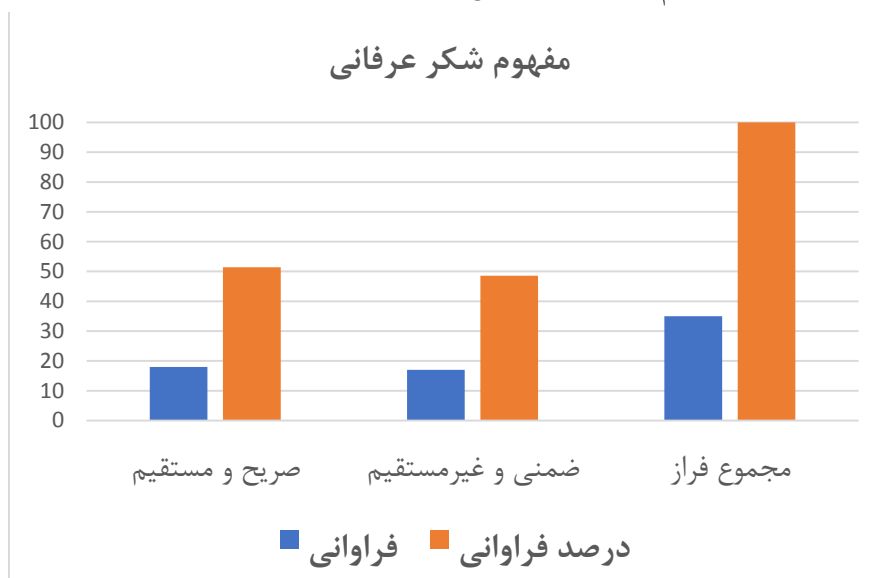
يَفْتَحِرُ إِلَى شُكْرٍ، فَكُلَّمَا قُلْتُ لَكَ الْحَمْدُ وَجَبَ عَلَيَّ لِذَلِكَ أَنْ أَقُولَ لَكَ الْحَمْدُ...؛ فِرَاز
شکر برای توفیق شکر: «وَلَوْ حَرَصْتُ أَنَا وَالْعَادُونَ مِنْ أَنَامِكَ أَنْ أَوْدَى شُكْرَ وَاحِدَةٍ مِنْ
أُنْعَمِكَ مَا اسْتَطَعْتُ إِلَّا بِتَوْفِيقِكَ».

۶. کدگذاری باز

در این مرحله، هدف این است که کدهای استخراج شده به طور صریح و روشن، نمایانگر محتوای داده‌های تحقیق باشد؛ به گونه‌ای که پژوهشگر و مخاطب با بررسی این کدها بتوانند به درک عمیق‌تری از مفاهیم نهفته در جملات دست یابند. در این مرحله، ضمن

توجه به موجز و شامل بودن تمام ابعاد مفهومی، کدها چندین بار بازنویسی و اصلاح شدند. در پایان این فرایند، از مجموع داده‌های شکر عرفانی در دعای عرفه، ۳۵ فراز استخراج شد که مستقیم و غیرمستقیم بر شکر عرفانی دلالت داشتند که به دلیل طولانی بودن فرازهای دعا، تنها شکر عرفانی مستقیم در جداول درج شد. در انتها، از مجموع داده‌ها حدود ۱۲۷ مفهوم و ۷۴ مقوله فرعی به دست آمد.

۷. تجزیه و تحلیل داده‌ها

داده‌های تحقیق در قالب فرازهای دعای عرفه طبقه‌بندی شده و به کتاب‌نمایش امام حسین(ع) در صحرائی عرفات علامه جعفری(ره) مراجعه گردیده و در نهایت کدگذاری صورت گرفته است.

جدول ۱: نشانگر کد شناسه‌ها

شماره کد شناسه	عرفات	ارزش‌های انسانی انسان متعالی	راهبردهای دعای عرفه امام حسین(ع)
عدد ابتدایی کد	A	RA	RD

جدول ۲: بیانات امام در عرفات؛ فرازهایی که به طور مستقیم حاکی از شکرگزاری هستند.

ردیف	کد شناسه	متن فراز	کد باز Open Coding	کد محوری Axial coding	کد انتخابی Selective Coding	ابعاد شکر	ارتباط با تفسیر علامه جعفری(ره)
۱	A-1-1	«الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَيْسَ لِقَضَائِهِ دَافِعٌ وَلَا لِعِطَائِهِ مَانِعٌ»	حمد و ستایش، عدم امکان دافعه در قضا، عدم امکان در ممانعت در عطا	حمد، قدرت، قضا و قدر	کمال مطلق دافعه، مانع، عطا	شکر نعمت، شکر قدرت	حمد و ستایش خداوند نشانه‌ای از شناخت کامل بندگان نسبت به قدرت مطلق اوست.
۲	A-1-3	«اللَّهُمَّ إِنِّي أَرْغَبُ إِلَيْكَ وَأَتُشْهِدُ بِالْهُدَى لَكَ مُقِرًّا بِأَنَّكَ رَحِيٌّ، وَأَنَّ إِلَيْكَ مَرَدِّي»	تمایل و رجوع به سوی خداوند، شهادت به ربوبیت الهی، بازگشت به سوی خدا	توحید، ولایت، معاد رجوع، اقرار	عشق و علاقه به خداوند، عشق، رجوع، اقرار	شکر قلبی، شکر عملی، شکر معرفتی	نشان از اوج بندگی و عشق به خداوند و حقیقت بازگشت انسان‌ها به سمت اوست.

جدول ۳

ردیف	کد شناسه	متن فراز	کد باز Open coding	کد محوری Axial coding	کد انتخابی Selective coding	ابعاد شکر	تفسیر علامه جعفری(ره)
۳	A-1-7	«لَكِنَّكَ أَخْرَجْتَنِي رَافِعَةً وَبُكَتَ وَتَحَنَّنَا عَلَى الَّذِي سَبَقَ لِي مِنْ الْهُدَى الَّذِي لَهُ يَسْرَتِي وَفِيهِ أَنْشَأْتَنِي»	خارج کردی، رافت از تو، تحنن بر من، هدایت الهی، آسان کردی، پرورش در هدایت	هدایت، رحمت پرورش	ظلم، نجات، رشد	شکر نعمت هدایت، شکر نعمت تربیت	خداوند امام حسین(ع) را از تاریکی به سمت نور بیرون آورد و راه هدایت را برای امام آسان کرد و ایشان را در مسیر هدایت پرورش داد.

جدول ۴

ردیف	کد شناسه	متن فراز دعا	کد باز Open coding	کد محوری Axial coding	کد انتخابی Selective Coding	ابعاد شکر	تفسیر علامه جعفری(ره)
۴	A-1-11	«الْهَيْبَتِي مَغْرَقَتَكَ، وَرَوْعَتِي بِعَجَائِبِ جَمِّكَ... وَتَهْنِئَتِي لِشُكْرِكَ وَذِكْرِكَ، وَأَوْجِبَتْ عَلَيَّ طَاعَتَكَ... مُرْضَاتِكَ، وَمَنْعَتْ عَلَيَّ فِي جَمِيعِ ذَلِكَ بِعَوْنِكَ وَطُفُفِكَ»	الهام، معرفت، رجوع به عجایب حکمت، بیداری به آفرینش، تذکر، شکر، ذکر، وجوب طاعت و عبادت، فهم رسالت، پذیرش رضایت، منت، نهادن با عنایت و لطف	معرفت، هدایت، رحمت	حکمت آفرینش، طاعت، عبادت، الهام، تذکر، تسهیل	شکر نعمت معرفت، شکر نعمت هدایت	نشان از نقش خداوند در تکامل معنوی انسان در بخش معرفت و هدایت او به سمت خود است.

مدل مفهومی عرفانی شکر در دعای عرفه امام حسین (ع) مبتنی بر...، کرمانجانی و همکاران ۲۵۳

ردیف	کد شناسه	متن فراز دعا	کد باز Open coding	کد محوری Axial coding	کد انتخابی Selective Coding	ابعاد شکر	تفسیر علامه جعفری (ره)
۵	A-1-13	«حَسْبِيَ إِذَا أَمَمْتُ عَلَىٰ جَمِيعِ النَّعْمِ... وَوَقَّعْتَنِي لِمَا يُزِيلُ لُغْنِي لَدَيْكَ، فَإِنْ دَعَوْتُكَ أَجَبْتَنِي، وَإِنْ سَأَلْتُكَ أَطْعَمْتَنِي، وَإِنْ أَعْلَيْتُكَ شَكَرْتَنِي، وَإِنْ شَكَرْتُكَ زِدْتَنِي	اتمام نعمت‌ها، دفع نعمت‌ها، عدم ممانعت از جهل، دعوت به قرب، توفیق اجابت دعا، عطای به سائل، شکر به طاعت، افزایش شکر	رحمت، هدایت، لطیف، اجابت، پاداش	جهل، جرئت، تقرب، توفیق، طاعت، شکر	شکر نعمت، شکر الهی در اكمال نعمت‌ها و احسان خداوندی است که همواره بندگانش را به‌سوی خود فرامی‌خواند.	
۶	A-1-14	«فَسُبْحَانَكَ سُبحَانَكَ مِنْ مُبَدِّئِ مُعِيدِ خَمِيدٍ مُجِيدٍ! وَتَعْدَسْتَ أَسْمَاؤُكَ، وَتَعْظُمُ أَلَاؤُكَ»	تسبیح، مبدأ و معید، حامد و مجید، تقدس اسماء، عظمت آلا	تقدس، قدرت، عظمت، اسماء حسنی	مبدی، معید، حامد، مجید، آلا	شکر قدرت، شکر کامل بندگان نسبت به عظمت قدرت اوست. شکر اسماء حسنی	ستایش خداوند نشانه‌ای از شناخت کامل بندگان نسبت به عظمت قدرت اوست.
۷	A-1-15	«فَأَيُّ نِعْمِكَ يَا إِلَهِي أَخْصِي عِلْدًا وَذِكْرًا أَمْ أَيْ عَطَايَاكَ أَقُومُ بِهَا شُكْرًا وَهِيَ يَا رَبِّ أَكْثَرُ مِنْ أَنْ يُحْصِيَهَا الْعَادُونَ، أَوْ يَتَلَعَّ عِلْمًا بِهَا الْحَافِظُونَ»	کدام یک از نعمت‌هایت، شمارش و ذکر، بیشتر از شمارش، فراتر از شکر حافظان	نعمت، بی‌نهایت، شمارش، علم	عدد، ذکر، حافظ	شکر نعمت‌های خداوند، بی‌شمار و نامحدود است. انسان قادر به شمارش و ذکر همه نعمت‌های خداوند نیست، نعمت‌های خداوند فراتر از شمارش است.	نعمت‌های خداوند بی‌شمار و نامحدود است. انسان قادر به شمارش و ذکر همه نعمت‌های خداوند نیست، نعمت‌های خداوند فراتر از شمارش است.

جدول ۵

ردیف	کد شناسه	متن فراز دعا	کد باز Open coding	کد محوری Axial coding	کد انتخابی Selective coding	ابعاد شکر	تفسیر علامه جعفری (ره)
۸	A-1-17	«أَنْ لَوْ حَاوَلْتُ وَاجْتَهَدْتُ مَدَى الْأَغْصَارِ وَالْأَحْقَابِ لَوْ غَمَرْتُهَا أَنْ أُؤَدِّيَ شُكْرَ وَاحِدَةٍ مِنْ أَعْمِكَ... شُكْرُكَ أَبَدًا جَدِيدًا، وَتَنَاءً»	تلاش، کوشش، دوران‌ها، ادای شکر یک نعمت، توانایی مختص خداوند، موجب شکر جدید	ادای شکر، زمان طولانی، ناتوانی در شکر‌گزاری، لطیف الهی، شکرگزاری مستمر	توانایی، لطیف، الهی، طول عمر، محدودیت انسان، نعمت الهی، لطیف، همیشگی خداوند	شکر نشان می‌دهد انسان اگر عمر طولانی هم داشته باشد باز قادر به شکر‌گزاری کامل از نعمت‌های الهی نیست. شکر‌گزاری نیز نعمتی از جانب خداست و انسان باید شکر آن را به جا آورد. این بیان عجز انسان در برابر عظمت خداوند و نعمت‌های اوست.	نشان می‌دهد انسان اگر عمر طولانی هم داشته باشد باز قادر به شکر‌گزاری کامل از نعمت‌های الهی نیست. شکر‌گزاری نیز نعمتی از جانب خداست و انسان باید شکر آن را به جا آورد. این بیان عجز انسان در برابر عظمت خداوند و نعمت‌های اوست.
۹	A-1-19	«الْحَمْدُ لِلَّهِ خُشْدًا يُعَادِلُ خَمْدَ مَلَائِكَتِهِ الْمُقَرَّبِينَ وَآيَاتِيهِ الْمُؤَسِّلِينَ	حمد، ستایش، ملائکه، انبیاء، مقربین، مرسلین	شکر عرفانی	شکر	شکر قلی، شکر لسانی	نشان می‌دهد حمد امام حسین (ع) به‌حدی است که با حمد ملائکه و انبیاء و مقربین برابری می‌کند که از معرفت عمیق به خدا نشأت می‌گیرد.

جدول ۶

ردیف	کد شناسه	متن فراز دعا	کد باز Open coding	کد محوری Axial coding	کد انتخابی Selective coding	ابعاد شکر	تفسیر علامه جعفری(ره)
۱۰	A-1-22	«رَبِّ بِمَا أَنْشَأْتَنِي فَأَحْسَنْتَ صُورَتِي، أَحْسَنْتَ إِلَيَّ وَفِي نَفْسِي عَافِيَتِي، كَلَّاتَنِي وَوَفَّقْتَنِي، أَنْعَمْتَ عَلَيَّ فَهَدَيْتَنِي، أَوْلَيْتَنِي وَبِمَنْ كُلِّ خَيْرٍ أَعْطَيْتَنِي، أَطْعَمْتَنِي وَسَقَيْتَنِي، أَعْيَيْتَنِي وَأَقْنَيْتَنِي، أَعْتَنِي وَأَعَزَّزْتَنِي، أَلْبَسْتَنِي مِنْ سِتْرِكَ»	آفرینش، نعمت، ظاهری وجود، احسان، سلامتی، پرورش و توفیق، هدایت، روزی، طعام، نوشیدنی، غنا، قناعت، پوشش	نعمت	شکرگزاری بندگی	شکر قلبی، شکر لسانی، شکر عملی	امام حسین(ع) با برشمردن های الهی به شکرگزاری از خداوند می‌پردازد و این شکرگزاری را نشانه‌ای از بندگی و تسلیم محض در برابر او می‌داند.
۱۱	A-1-23	«يَا مُلَايَ أَنْتَ الَّذِي مَنَّتَ أَنْعَمْتَ أَحْسَنْتَ أَجْمَلْتَ أَفْضَلْتَ أَكْمَلْتَ»	نعمت، احسان، جمال، فضل، کمال	نعمت	تنوع نعمت‌ها کمال نعمت‌ها	شکر قلبی، شکر لسانی، شکر عملی	امام(ع) با برشمردن انواع نعمت‌های الهی، اهمیت شکرگزاری را بیانگر شناخت عمیق از نعمت‌ها می‌داند.
۱۲	A-1-24	«أَنْتَ الَّذِي رَزَقْتَ وَفَّقْتَ أَعْطَيْتَ أَغْنَيْتَ أَقْنَيْتَ»	روزی، موفقیت، عطا، قناعت	نعمت	تنوع نعمت‌ها	شکر قلبی، شکر لسانی، شکر عملی	شکرگزاری از نعمت‌ها به‌عنوان بندگی و درخواست افزایش آن‌ها با شکر لسانی قلبی و عملی میسر است.
۱۳	A-1-25	«أَنْتَ الَّذِي أَوْثَقْتَ هَدْيَتَ عَصَمْتَ سَتَرْتَ غَفَرْتَ»	پناه، هدایت، حفظ، ستر، مغفرت	نعمت	تنوع نعمت‌ها	شکر قلبی شکر لسانی	اشاره به نعمت‌های معنوی نظیر هدایت و رحمت و حمایت الهی
۱۴	26-A-1	«أَنْتَ الَّذِي أَقَلْتَ مَكْنَتَ أَعْنَتَ عَضَدْتَ أَيْدَتَ نَصَرْتَ شَفَيْتَ عَافَيْتَ أَكْرَمْتَ»	قدرت، توانمندی، یاری، حمایت، نیرو بخشیدن نصرت، شفا، سلامتی، گرامی داشتن	نعمت	تنوع نعمت‌ها	شکر قلبی، شکر لسانی	شکر نعمت‌ها به‌ویژه نعمت قدرت و توانمندی به انسان کمک می‌کند در راه کمال حرکت کند.
۱۵	A-1-27	«يَا مَنْ قَلَّ لَهُ شُكْرِي فَلَمْ يَخْرُجْنِي، وَعَظَمْتَ خَطِيئَتِي فَلَمْ يَغْفِرْخَنِي..... بِالْإِسَاءَةِ وَالْعَصْيَانِ يَا مَنْ هَدَانِي لِلْإِيمَانِ مِنْ قَبْلِ أَنْ أَعْرِفَ شُكْرَ الْإِيمَانِ»	شکر، نقص، بخشش، نعمت بی‌شمار، خوبی، بدی، عبادت، هدایت، ایمان	نعمت، بخشش، هدایت	کرگزاری توبه، مغفرت	شکر قلبی، شکر لسانی، شکر عملی	تأکید بر اهمیت شکر نعمت‌های الهی و توبه و بازگشت به‌سوی خداوند را بیانگر شناخت عمیق امام(ع) از نعمت‌های خداوند می‌داند.

مدل مفهومی عرفانی شکر در دعای عرفه امام حسین (ع) مبتنی بر...، کرماجانی و همکاران ۲۵۵

ردیف	کد شناسه	متن فراز دعا	کد باز Open coding	کد محوری Axial coding	کد انتخابی Selective coding	ابعاد شکر	تفسیر علامه جعفری (ره)
۱۶	A-1-28	«يَا مَنْ عَفَا عَنْ عَظِيمِ الدُّنُوبِ بِجَلَمِهِ، يَا مَنْ أَسْبَغَ النُّعْمَاءَ بِفَضْلِهِ، يَا مَنْ أَعْطَى الْجَزِيلَ بِكَرَمِهِ، يَا عَبْدِي فَيُشِيدِي، ... كُرْتِي، يَا وَلِيَّ نِعْمَتِي»	عفو، گناه، حلم، فضل، یاری، همراهی، فریادرسی، ولایت	بخشش، نعمت، توکل	رحمت، عدالت، شکرگزاری، اعتماد به خدا، محبت اهل بیت (ع)	شکر قلبی، شکر لسانی، شکر عملی	بر اهمیت شکرگزاری از نعمت های الهی و توکل بر خداوند تأکید دارد و معتقد است زاری، انسان را به کمال نزدیک تر می کند و موجب افزایش نعمت های الهی می شود.

جدول ۷

ردیف	کد شناسه	متن فراز	کد باز	کد محوری	کد انتخابی	ابعاد شکر	تفسیر علامه
۱۷	A-1-30	«اللَّهُمَّ هَذَا تَسَانِي عَلَيْكَ مُمَجِّدًا، وَ إِخْلَاصِي لِذِكْرِكَ مُؤَكِّدًا، وَ إِقْرَارِي... لِكَثْرَتِهَا وَسُبُّوْغِهَا وَنَظَاهَرِ»	ستایش، حمد، اخلاص، توحید، نعمت، اقرار، کثرت و پیوستگی	شکرگزاری توحید	کثرت نعمت ها	شکر قلبی، شکر لسانی، شکر عملی	شکرگزاری انسان را به کمال نزدیک می کند و توحید اساس همه عبادات است.
۱۸	A-1-31	«وَلَوْ رَفَعْتَنِي عَلَى قَدَرِ ذِكْرِكَ نِعْمَتِكَ... لَأَتَخَصَّى الْأَوْكُ، وَلَا يُبْلَغُ تَنَاوُكُ؛ وَلَا تُكَافَى نِعْمَاؤُكَ»	شکرگزاری، ناتوانی، تقدس، عظمت، نعمت، ستایش، جبران	شکر	ناتوانی انسان در شکرگزاری کامل، تسلیم محض، شناخت عظمت خدا	شکر قلبی، شکر لسانی، شکر عملی، شکر معرفتی، شکر اجتماعی، شکر اخلاقی	امام (ع) با بیان ناتوانی انسان و حتی تمام موجودات عالم در شکرگزاری کامل نعمت های الهی به عظمت خداوند و نعمت های او اشاره دارد.

جدول ۸: مقوله‌بندی شکر عرفانی و تعالی انسان در دعای عرفه

ردیف	کد شناسه (ID)	کدگذاری باز مفهوم	مقوله فرعی (SC)	مقوله اصلی (MC)	مفاهیم شناسایی شده
۱	RAM-1	اهمیت رضای الهی، پذیرش تقدیر الهی، اشتیاق به لقاءالله	تسلیم محض	بندگی و عبودیت	پذیرش حاکمیت مطلق خدا بر تمام شئون زندگی
۲	RAM-2	پذیرش امر و اراده الهی	اطاعت از اوامر الهی	—	انجام فرایض دینی، پرهیز از محرمات
۳	RAM-3	رابطه بین خالق و مخلوق	حب الهی	—	محبت و وابستگی به خداوند
۴	RAM-4	نعمت‌شناسی ابزاری برای شناخت انسان	شناخت نعمت‌ها	خودشناسی	بزرگ‌ترین مأموریت انسان روی زمین
۵	RAM-5	اقرار به عجز و ناتوانی انسان در برابر پروردگار	شناخت عجز و ناتوانی خود	—	پذیرش محدودیت‌های انسانی
۶	RAM-6	خودشناسی مقدمه خداشناسی	شناخت کمالات الهی	—	پی به عظمت و رحمت خدا بردن
۷	RAM-7	تلاش برای هدایت انسان‌ها	رشد معنوی	کمال انسانی	تقرب به خدا و رسیدن به مقام قرب الهی
۸	RAM-8	پاسداشت ارزش‌ها	کسب فضائل اخلاقی	—	صبر، شکر، رضا
۹	RAM-9	انسان متعالی	تعالی روحی	—	پاکی روح، نورانیت قلب
۱۰	RAM-10	نوع رفتار با دیگر انسان‌ها جهت برای عبادت	عشق ورزیدن به دیگر انسان‌ها	روی به مخلوق	محبت به مخلوق با الهام از محبت به خالق

جدول ذیل به مقوله‌بندی ابعاد شکر عرفانی در مسیر تعالی انسان در دعای عرفه می‌پردازد و مؤلفه‌هایی همچون عبودیت، حب الهی، خودشناسی، شناخت نعمت‌ها و کمال‌جویی را به‌عنوان لایه‌های معنایی شکر عرفانی معرفی می‌کند.

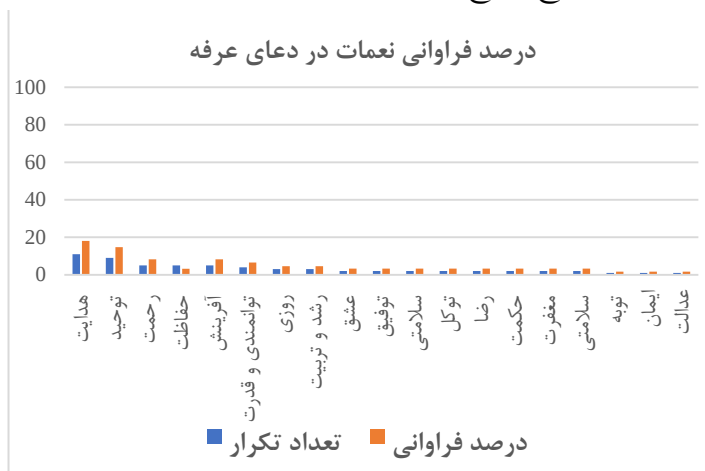
جدول ۹: مقوله‌بندی راهبردهای دعای عرفه

ردیف	کد شناسه (ID)	کدگذاری (مفاهیم)	مقوله فرعی (sc)	مقوله اصلی (mc)	مفاهیم شناسایی شده
۱	RD-1-1	یادآوری نعمت‌ها	نعمت مادی، معنوی، وجودی	نعمت‌شناسی	با برشمردن نعمات الهی که لاتخصوهاست انسان به تعدد نعمت‌های الهی پی می‌برد و شکرگزاری را واجب می‌داند.
۲	RD-1-2	یادآوری نعمت‌ها	قدرت لایزال، علم مطلق، رحمت واسعه	عظمت الهی	با تأکید بر علم، قدرت و اراده الهی که مطلق است، به عظمت الهی پی می‌برد و شکرگزاری را واجب می‌داند.
۳	RD-1-3	یادآوری نعمت‌ها	ناتوانی و نیاز انسان	عجز انسان	با تأکید بر ناتوانی و نیازمندی انسان به نعمت‌های الهی شکرگزاری را وظیفه‌ای همگانی می‌داند.
۴	RD-2-1	بیان عظمت خداوند	یکتایی خدا، صفات الهی	توحید	با تأکید بر توحید و صفات کمالی خداوند، انسان به عظمت و بزرگی پروردگار پی می‌برد و همواره شکرگزار است.
۵	RD-2-2	بیان عظمت خداوند	خالقیت، ربوبیت	قُـدـرـت خداوند	با پی بردن به وجه مری بودن و خالقیتش به درک عظمت الهی می‌رسد و شکرگزار است.
۶	RD-2-3	بیان عظمت خداوند	مهربانی، بخشندگی	رحمـت خداوند	با اندیشیدن در رحمت واسعه الهی و بخشیدن نعمات الهی شکر بر انسان واجب می‌گردد.
۷	RD-3-1	ایجاد انگیزه برای شکرگزاری	رضوان، رضایت خدا، افزایش نعمت	پاداش شکر	بیان پاداش‌های شکرگزاری، انسان را به شکر بیشتر تشویق می‌کند.
۸	RD-3-2	ایجاد انگیزه برای شکرگزاری	عذاب الهی، دور شدن از رحمت الهی	عواقب کفران نعمت	بیان عواقب کفران نعمت، انسان را از ناسپاسی باز می‌دارد و به شکر می‌انجامد.
۹	RD-4-1	ایجاد رابطه عاشقانه با خداوند	عشق ورزیدن به خدا	حب الهی	با ایجاد رابطه عاشقانه با خداوند، انسان به شکرگزاری به‌عنوان نیاز درونی پی می‌برد.
۱۰	RD-5-1	ایجاد رابطه عارفانه با خداوند	تسلیم در برابر اوامر الهی	خضوع و خشوع	با تواضع و فروتنی در پیشگاه عظمت الهی در اوج بی‌نیازی‌اش به مخلوقات، انسان به عظمت پروردگار و حقارت خود پی می‌برد و او را به شکر وامی‌دارد.

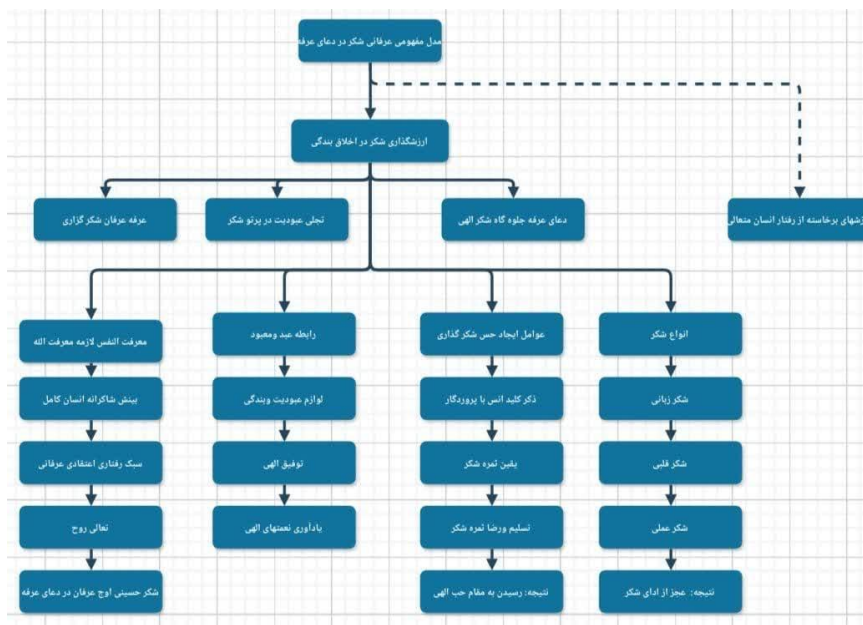
در دعای عرفه راهبردهای مختلفی برای ترویج مفهوم شکر عرفانی استفاده شده که این راهبردها می‌تواند شامل یادآوری نعمت‌های بی‌شمار الهی به عظمت منعم و عجز خود از ادای شکر نعم الهی پی برد.

۸. کدگذاری محوری

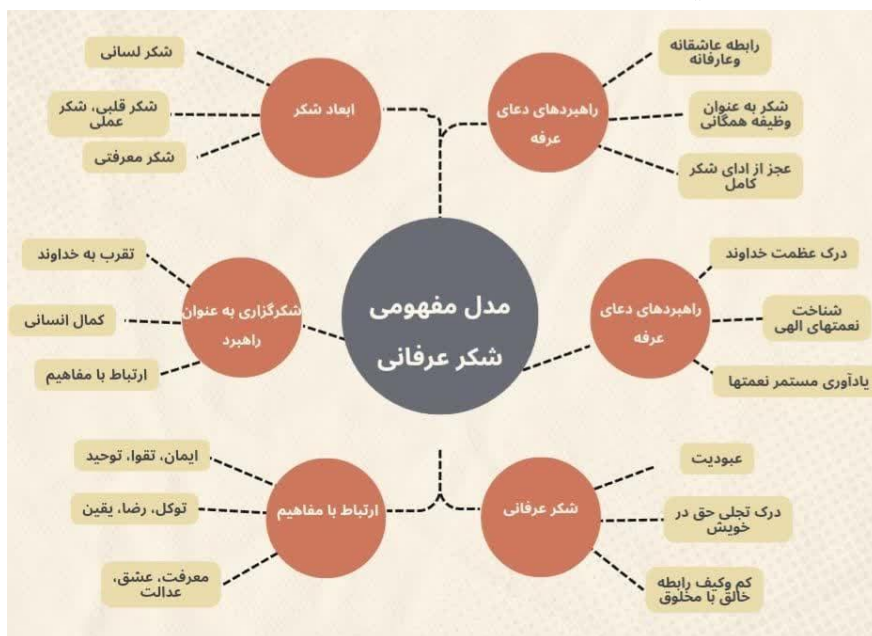
در این مرحله براساس یافته‌ها و استخراج داده‌ها، حاصل مقوله‌بندی‌ها، مقوله اصلی، ۴۲ مقوله اصلی است که با مقایسه مفاهیم گوناگون شدت شکر و مکان و زمان شکر(شرایط زمینه‌ای) حاصل شد. مقولات محوری شکر عرفانی شامل خودشناسی، عبودیت، توبه، ایمان، توکل، اخلاص، رضا، معرفت و توحید و غیره هستند که به عنوان پایه‌های اصلی برای دستیابی به تعالی روح مطرح می‌شوند.

۹. مدل پیشنهادی پژوهش

۱۰. ارائه مدل نهایی

۱۱. کدگذاری گزینشی

با توجه به کلیه مقولات اصلی و فرعی، تمرکز بر مفهوم «ارزش گذاری انسان در ارتباط با خداوند» به عنوان کانون محوری مشخص شد. نویسندگان به دنبال ارائه چارچوب مفهومی هستند که نه تنها از انتظارات رایج فراتر رود، بلکه تمام ابعاد شکر عرفانی دعای عرفه را نیز در بر گیرد. مدل ارزش گذاری انسان ها با بندگی و عبودیت قابل مشاهده است که از مدل مفهومی عرفانی شکر در دعای عرفه استخراج شده است.

۱۲. یافته های پژوهش

براساس تفسیر علامه جعفری (ره) از دعای عرفه می توان دریافت رشد معنوی انسان، فرایندی لاینفک از وجود انسان است که بنابر هدف خلقت باید به نحو مطلوب بروز نماید. امام حسین (ع) مدل رفتاری از یک انسان متعالی را در قالب شکرگزاری در دعای عرفه برای بازتعریف ارزش های انسانی ترسیم می نماید. در واقع، ستایش و مدح پروردگار، توفیق الهی است که خود، شکر دیگری را می طلبد. بر اثر شکر الهی، چنان تحولاتی در روح و جسم انسان حاصل می گردد که شاکرترین بندگان و حامدترین ایشان در ادای شکر کامل پروردگار عاجزند و این اعتراف به عجز، برترین مرحله شکر محسوب می گردد. در دعای عرفه موارد متعددی از شکر سخن گفته شده، اما نکته قابل تأمل این است که خداوند انسان را به سپاسگزاری خود هدایت فرموده و هدف او از این عمل، ارزش گذاری انسان به مقام حامدین و شاکرین است. وقتی به این مقامات رسید، لیاقت پاداش های افزون تری را خواهد داشت. تحقق کمال مطلوب هر عمل، نیازمند درک صحیحی از جوهره و هدف مشخص آن است. از این رو، عرفان اسلامی آرمانی جز رساندن انسان به مقام تقرب درگاه الهی ندارد. در واقع، وصول همه انبیا و اولیا به مقامات عالی، به واسطه عبودیت بوده است. یکی از آدرس هایی که انسان در دو وجه روی به خالق و روی به مخلوق به آن مبتلاست، اگر صحیح پیش رود، در رده مقامات انسانی که اوج آن عبد شدن و رسیدن به عبودیت است، موفق خواهد بود. اساساً انسان باید سمت و سوی کم و کیف رابطه اش را با روی به خالق تقویت نماید که به نوعی

حرکت در مسیر عبودیت است. این عبودیت، گاه سر سجاده، گاه در تفکر در آثار خلقت و گاه در اندیشیدن انسان در آفرینش خویش تحقق می‌یابد. یکی از مأموریت‌های انسان این است که بداند چه جایگاهی در عالم هستی دارد و در پی معنا بخشیدن به زندگی خویش باشد و به میزانی که در این مسائل تأمل می‌کند، شکرگزاری برای او معنادارتر می‌شود و با این معنادار شدن، وجود و روح او تعالی پیدا می‌کند. عرفان، توجه مستمر درونی و انصراف فکری به طرف عالم جبروت به منظور تابش نور حق است. این حالت عالی روحی بر اثر تقوای الهی و ترک معاصی، در سیر و سلوک اخلاقی پدید می‌آید. در اصل، حسین بن علی (ع) در یک عرصه عمل الهی به خودیابی و خودشناسی رسیده و آن خود و من الهی‌اش را مطرح می‌نماید؛ یعنی آن ترسیمی که از هویت حقیقی انسان اتصال به توحید به دست می‌آید، به دعای عرفه مبدل می‌گردد و بر اثر این اتصال و ارتباط با ذات حضرت حق، ابعاد وجودی یک انسان این‌طور ظاهر می‌گردد. از این‌رو، به فک، لب، آب زیر زبان و دندان اشاره می‌کند. امام (ع) با ذکر تک‌تک جوارح، اشاره به موضوعی از انسان و انسانیت دارد که همان انسان متصف به شکر عرفانی است که در زوایایی شگفت ظاهر و نمایان می‌گردد. در دعای عرفه، یک بخش سخنان امام (ع) را «انت الذی‌ها» تشکیل می‌دهد که حضرت از تمام مراتب اصلاح اعتقادات انسان و رسانیدن انسان به یک نقطه توحیدی عرفانی سخن می‌گوید و بخش دیگر «انا الذی‌ها» را می‌گوید که اصلاح اعتقادات و ارتباط انسان با ظهور و تجلیات حضرت حق است. حضرت ترسیمی از تمام زوایای توحیدی، معادی و عرفانی، اخلاقی را که ساختار هویت وجودی انسان است، ارزش‌گذاری کرده و شکر آن را به جا می‌آورد. عرفه یعنی اتصال به هرچه که با اتصال به آن، انسان در خویش ظهور یابد و به درک کامل‌تری از خویش برسد. خداوند از انسان خواسته تا خویش را در ظهور علمی و در قدرت و اراده الهی به یاد آورد و بشناسد. هرچه درک انسان و ظهور انسان از خویش کامل‌تر باشد، به همان اندازه به فتح هویت و تعالی وجودی خویش دست خواهد یافت. شکر در این چارچوب به معنای شناخت عمیق از موقعیت بشر به عنوان آفریده‌ای وابسته به خالق و

سرشار از مسئولیت در برابر نعمات الهی است. وقتی انسان به درک تجلی حق در خویش برسد، آنچه از او نمایان می‌گردد، شکر است که امام در یک کم‌وکیف رابطه بین خالق و مخلوق که خالق آن را ایجاد نموده، این ارتباط را درک کرده است و به یک شرایط و فضای مناجات تبدیل می‌نماید که منبع سیر الی الله برای طی نمودن مسیر بندگی است. تحلیل محتوای دعای عرفه به‌وضوح نشان می‌دهد که امام حسین(ع) با بیانات بلند عرفانی خود، در پی ترسیم الگویی از یک انسان متعالی است که بتواند با شکرگزاری صادقانه به قرب و وصال حقیقی دست یابد. یافته‌ها نشان داد که شکر در این دعا صرفاً یک حالت عاطفی نیست، بلکه یک ساختار منسجم و درهم‌تنیده با مبنای عشق الهی بین عبد و معبود که همراه با خشوع، خضوع و عبودیت است که به‌عنوان سنگ بنای تعالی انسان و ارزش‌های الهی عمل می‌نماید. نقش شکر را در عرفان اسلامی به‌عنوان الگوی زندگی اخلاقی، رشد و تعالی فردی و تقویت والای انسانی برجسته‌تر می‌سازد. از آثار معنوی و عرفانی شکرگزاری به‌عنوان یک ساختار سه‌ضلعی متشکل از ۱. شاکر (فاعل) انسانی که با عبور از مراتب خودآگاهی، به معرفت نفس و سپس معرفت ربّ می‌رسد؛ ۲. معبود (منعم) خداوندی که نعمات مادی و معنوی، وجودی و تکوینی را در اختیار انسان قرار داده است؛ ۳. نفس شکر (کنش عرفانی) که شامل ستایش، اعتراف به عجز و تعهد به مسئولیت در برابر نعمت‌هاست. درک عمیق‌تر انسان از نعمات الهی باعث می‌شود نسبت به آن‌ها آگاهانه‌تر رفتار نماید. دعای عرفه با ذکر دقیق نعمت‌ها و توصیف جزئیات وجودی انسان، او را متوجه پیوند عمیق خود با خالق می‌سازد. امام حسین(ع) با ساختار «أنتَ الَّذی...» و «أنا الَّذی...» نوعی رابطه دوسویه عرفانی را رقم می‌زند که طی آن، انسان از خودبیگانگی به خودآگاهی و از خودآگاهی به خداشناسی می‌رسد. در این مسیر، شکر نه‌تنها نشانه معرفت و عبودیت، بلکه موتور محرک تعالی و رشد اخلاقی و معنوی انسان است. شکر در دعای عرفه در دو سطح قابل تحلیل است: الف) در سطح عرفانی - معنوی: شکر زمینه‌ساز عبودیت، تقرب، تجلی اسما و صفات الهی و نیل به مقامات شاکرین و حامدین است که در دعای عرفه امام(ع)

به این مقامات اشاره کرده و به عنوان هدف نهایی شکرگزاری مطرح می‌نماید؛ ب) در سطح کارکردی-اجتماعی: از آثار مادی و دنیوی شکرگزاری، افزایش نعمت‌های الهی است که در آیه ۷ سوره ابراهیم آمده «لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ» و شکرگزاری زمینه‌ساز جلب رحمت و برکت الهی، رشد آگاهی فردی و جمعی در برابر مسئولیت‌های الهی می‌گردد. دیگر اینکه باعث در امان ماندن انسان از بلاها و مصیبت‌هاست؛ زیرا شکرگزاری نشان‌دهنده رضایت از خداوند و پذیرش نعمت‌های اوست. بنابراین، مدل مفهومی شکر عرفانی که از متن دعای عرفه استخراج شد، حاوی شاخص‌های مهمی در تربیت انسان معنوی و اخلاقی است و می‌تواند الگویی کاربردی برای بازسازی رابطه انسان با خداوند در بستر زندگی فردی و اجتماعی ارائه دهد و در گسترش گفتمان معنویت‌محور در حوزه‌های عرفانی، تربیتی و اخلاق اسلامی مؤثر واقع شود.

۱۳. نتایج کلی

پژوهش حاضر، یک مدل رفتاری جامع مبتنی بر مفهوم شکرگزاری را از دل گفتمان عارفانه و عاشقانه دعای عرفه استخراج کرده است. این مدل، ابعاد مختلف شکرگزاری از جمله شکر قلبی، لسانی، عملی و معرفتی را در بر می‌گیرد که شکر قلبی با بیش از ۳۰ درصد فراوانی، بیشترین شکرگزاری را به خود اختصاص داده است. نتایج نشان می‌دهد که شکرگزاری، نه تنها یک عمل فردی، بلکه یک راهبرد کلی برای رسیدن به کمال انسانی و تقرب به خداوند است. شکرگزاری با مفاهیمی همچون توحید، عدالت، عشق، معرفت و تقوا ارتباط تنگاتنگی دارد. شایان ذکر است در پژوهش سایر محققان نام‌برده متن دعای عرفه به ۵۴۰ فراز تقسیم شده و از کل این فرازها ۷۰ فراز پایه، برای شکر استخراج شده که پس از تجزیه و ترکیب آن ۱۰ فراز، شکر به صورت سازمان‌یافته و ۳ فراز فراگیر به مثابه «حمد و شکر»، «معرفت‌شناسی»، «چگونگی حمد و شکر» می‌پردازد. در پژوهش حاضر، اثر علامه جعفری (ره) «نیایش امام حسین (ع) در صحرای عرفات» متن دعا به ۹۸ فراز طولانی تقسیم شده که پس از کدگذاری داده‌ها، نشان داد برشماری نعمات الهی ۹۳ بار تکرار شده است. از مجموع، نعمت‌های مادی و نعمت‌های معنوی

در دعای عرفه، نعمت‌های معنوی هدایت الهی با $\frac{۱۸}{۳}$ درصد برابر با ۱۱ بار تکرار و توحید $\frac{۱۴}{۷۵}$ درصد برابر با ۹ بار تکرار با بیشترین تکرار و نعمات ایمان، توبه، عدالت، کمال، تواضع، پاداش، فطرت، اخلاص، یاری، اسماء حسنی با یک بار تکرار برابر با $\frac{۱}{۶۴}$ درصد کمترین نعمات ویژه‌ای است که دعای عرفه هر آن برای مخاطبانش معنویت‌آفرینی می‌کند. سپس شکر عرفانی در ۳۵ فراز انتخاب شد که شکر عرفانی به صورت صریح و مستقیم $\frac{۵۱}{۴۳}$ درصد برابر با ۱۸ بار تکرار و شکر عرفانی به صورت ضمنی و غیرمستقیم $\frac{۴۸}{۵۷}$ درصد برابر با ۱۷ بار استنباط گردید. شکر عرفانی به طور مستقیم شامل ۱۲۷ مفهوم و ۷۴ مقوله فرعی است. در جدول مقوله‌بندی شکر عرفانی و تعالی انسان در دعای عرفه نشان داد، انسان متعالی با تسلیم در برابر حاکمیت الهی به خودشناسی و شناخت نعمت‌ها می‌رسد و این خودشناسی مقدمه‌ای برای خداشناسی و رشد معنوی انسان است و کمال انسانی از طریق کسب فضایل اخلاقی صبر، شکر، عشق ورزیدن به دیگران به عنوان یک عبادت محسوب می‌گردد و تقویت رابطه بنده با خداوند از ویژگی‌های بارز انسان متعالی است. در جدول راهبردهای دعای عرفه به شکرگزاری انسان از طریق یادآوری نعمت‌ها، تأکید بر عظمت خداوند و آگاهی انسان از عجزش نسبت به ادای شکر کامل می‌پردازد. پژوهش با تحلیل محتوای دعای عرفه، الگویی از مدل رفتاری یک انسان متعالی ارائه می‌دهد که شامل مقوله‌های خودشناسی، خودسازی، عبودیت و تقرب به خداوند است. امام حسین(ع) در این دعا، با اشاره به نعمت‌های الهی، انسان را به خودشناسی و خودسازی فرامی‌خواند؛ چراکه درک جایگاه انسان در نظام هستی و در برابر خالق، زمینه‌ساز شکر عرفانی و در نهایت عبودیت و تقرب به خداوند است. عبودیت به معنای تسلیم کامل در برابر اراده الهی، اوج تکامل روحی و قرب به خداوند محسوب می‌شود. شکر عرفانی با توبه و بازگشت به فطرت پاک الهی آغاز می‌شود و انسان را به سمت شکرگزاری هدایت می‌کند. رضا و تسلیم در برابر اراده الهی، توکل و اخلاص از ارکان اصلی این مسیر هستند که انسان را از اعتراض، شرک و وابستگی به غیر خدا رها می‌کنند. معرفت عمیق به خداوند و نعمت‌هایش نیز به عنوان

یکی از مقولات محوری، انسان را به شکرگزاری واقعی می‌رساند. مدل رفتاری استخراج شده از این دعا، یک الگوی جامع برای زندگی فردی و اجتماعی ارائه می‌دهد که براساس ارزش‌هایی همچون توبه، عشق به خداوند، معرفت، ایمان، یقین، توکل، رضا، اخلاص، توحید استوار است که هر کدام در مرحله‌ای از سلوک عرفانی باید طی گردد. این پژوهش ضمن تبیین ابعاد مختلف شکرگزاری در اندیشه اسلامی، به غنای ادبیات پژوهش در حوزه عرفان و اخلاق اسلامی و روان‌شناسی کمک می‌کند.

منابع

- ابن فارس، احمد بن فارس بن زکریا. (۱۴۰۴ق). معجم مقاییس اللغة. قم: انتشارات مکتب الاعلام الاسلامی.
- ابن منظور، محمد. (۱۴۱۴ق). لسان العرب. چ ۳. بیروت: دار صادر.
- ابن طاووس، علی بن موسی. (۱۴۱۹ق). اقبال بالاعمال الحسنه فیما یعمل مره فی السنه. تحقیق جواد القیومی الاصفهانی. قم: انتشارات مکتب الاعلام الاسلامی.
- ابن طاووس، علی بن موسی. (۱۴۱۷ق). مصباح الزائر. قم: مؤسسه آل البيت (ع) لاحیا التراث.
- اخوان مقدم، زهره و حبیب‌پور، زهرا. (۱۳۹۶). تحلیل محتوای دعای عرفه منسوب به امام حسین (ع). پژوهشنامه معارف حسینی، شماره ۸، ۹۹-۱۱۶.
- استراوس، انسلم و کوربین، جولیت. (۱۳۹۰). مبانی پژوهش کیفی: فنون و مراحل تولید نظریه کیفی. ترجمه ابراهیم فشار. تهران: نشر نی.
- جعفری، محمدتقی. (۱۳۹۲). نیایش امام حسین (ع) در عرفات. چ ۵. بی‌جا: مؤسسه تدوین و نشر آثار علامه جعفری (ره).
- حسینی امین، حسین و کرمی‌نیا، محمد و صیدانلو، جواد. (۱۴۰۰). بررسی معناشناسی دعا در قرآن کریم در سه گام. فصلنامه متون مطالعات ادبی اسلامی، شماره ۲۹، ۱۰۱-۱۲۴.
- خمینی، روح‌الله. (۱۳۹۴). شرح چهل حدیث. تهران: مؤسسه و نشر آثار امام خمینی (ره).
- دانایی‌فرد، حسن، الوانی، سید مهدی و عادل، آذر. (۱۳۹۱). روش شناسایی پژوهش کیفی در مدیریت، رویکردی جامع. تهران: صفار.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ق). مفردات الفاظ القرآن. بیروت: دارالقلم.
- رضوانی‌پور، مهدی. (۱۳۹۱). جلوه شکر در دعای عرفه. مجموعه مقالات و سخنرانی‌های همایش عرفان عاشورا با محوریت دعای عرفه. بی‌جا: عروج.

- زمرّدیان، احمد. (۱۳۸۷). *وصال العارفین*. بی جا: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- سجادی، جعفر. (۱۳۷۵). *فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی*. تهران: انتشارات طهوری.
- سعیدی، گل بابا. (۱۳۷۸). *فرهنگ جامع اصطلاحات عرفانی ابن عربی*. تهران: انتشارات زوار.
- عسکری، ابوهلال. (۱۴۱۲ق). *الفروق اللغویه*. تصحیح محمدابراهیم سلیم. قاهره: دارالعلم، الثقافه.
- فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۱۰ق). *کتاب العین*. قم: هجرت.
- فراستخواه، مقصود. (۱۳۹۵). *روش تحقیق کیفی در علوم اجتماعی (با تأکید بر نظریه بر پایه)*. تهران: نشر آگاه.
- قشیری، عبدالکریم هوازن. (۱۳۸۵). *رساله قشیریه*. ترجمه ابوعلی حسن بن احمد عثمانی. تصحیح بدیع الزمان فروزانفر. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- قمی، عباس. (۱۳۸۸ش). *کلیات مفاتیح الجنان*. قم: دارالعرفان.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ق). *الکافی*. تصحیح علی اکبر غفاری و محمد آخوندی. ج ۴. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- محمدپور، احمد. (۱۳۹۲). *روش تحقیق کیفی ضد روش (منطق و طرح در روان شناسی کیفی)*. تهران: جامعه شناسان.
- مصلاتی پور، عباس. (۱۳۹۳). *حوزه معنایی شکر در قرآن کریم*. مجله مطالعات قرآن و حدیث، شماره ۱۵، ۱۹۷-۲۲۰.
- مصطفایی، محمد، گرایلی، بتول و دهقانی، فرزاد. (۱۴۰۲). *تحلیل مضمون شکر در دعای عرفه امام حسین (ع)*. *مطالعات فهم حدیث*، ۱۰ (۱)، ۱۸۵-۲۰۸.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳). *بحار الانوار*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- منصوریان، یزدان. (۱۳۸۶/۰۳/۰۹). *سخنرانی با موضوع گراند تئوری چیست و چه کاربردی دارد؟* اصفهان.
- Charmz, k. (2000). *Grounded Theory objectivist and Constructivist. Methods In Normank. Denzin, Yvonna S. qualitative research*. Thousand OaKK, London: SAGE Pub.
- Holton, Judith A. (2007). The coding process and Its challenges In Antony Bryant and katy charmz (eds) *The SAGE handbook of gronded Thorey*.
- Liamputtong, P. & Ezzy, D. (2005). *QuaLitative research methods*. Oxford: Oxford university press.
- Urquhartm, C. (2013). *Grounded theory for qualitative research: a practical guide*. LosAngeles, calif: London: SAGE.